

А.ТОКОМБАЕВДИН «ТААЛАЙ ИЗДЕГЕН ИНДУС» ПОЭМАСЫНЫН ТАГДЫРЫ ЖӨНҮНДӨ

Абстракттуулуктан конкреттүүлүккө карай көтөрүлүшүнүн ыгын, жолун илимдеги универсалдуу метод катары кароо керектиги философдор тарабынан атайын белгиленип келе жаткандыгы маалым. Бул жобого ылайык, ой жүгүртүүдөгү абстракттуулуктан конкреттүүлүккө өтүүнүн жолу - бул акыл-ойду, элестетүүнү түшүнүктөргө айландырып, аларды илимий-теориялык планда кайра иштеп чыгуунун жолу болуп саналат.

А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасы, бул жагынан, жалпы көркөм каада-салттар, экинчи жагынан, жалпы адамзатка таандык белги, кубулуш өз чагылуусуна ээ болгон. Мисалы, кыргыз элинин атам замандан бери эле көчмөн турмушта жашап келгендиги белгилүү. Ал эми Кытайдын эң байыркы элдик чыгармасынын үлгүсү «Ши цзинде» /«Ыр китеби» – М.С./ «Бактылуу жергени», «Бактылуу өлкөнү» издөө идеясы, мотиви баяндалган. Адабияттан мындай идеяны А.Твардовскийдин «Муравия өлкөсү», А.Токомбаевдин «Өз көзүм менен» ж.б. чыгармалардан жолуктурабыз. Мындан тышкары, алысты жана жакынды тынымсыз арытуу, улам өр таянып, алга жылуу максаттарынын, аракеттеринин ар кыл жана көп кырдуу иштелип чыгышын кыргыздардын эпосторунан көп жолуктурабыз. Мисалы, «Манас» эпосундагы кыргыздардын Алтайдан Таласка көчүшү, Эр Таргындын Крым ногойлоруна чейин жасаган жортуулдары, Эр Төштүктүн жер алдындагы саякаттары жана башкалар.

Экинчи жагынан, фольклор менен жазма адабияттын карым-катышынын бир тармагы - бул элдик салттарды пайдалануу, элдик жанрлардын ар түрдүү формаларын өздөштүрүү. Бул - байыртан келе жаткан салттуу көрүнүш. Дүйнөдө нечендеген алп жазуучулар фольклордук сюжеттерге кайрылышып, өлбөс-өчпөс чыгармаларды жаратышкан. Совет дооруна келсек, даңазалуу орус акындары Д.Бедный, С.Есенин, В.Маяковскийлер элдик поэзиянын формаларына, сюжеттерине кайры-лышкан. В.И.Ленин Д.Бедный менен болгон бир аңгемесинде аны жаңы революциялык ырларды жазууда мурунтан эле жакшы тааныш көндүм формаларды пайдаланууга кеңеш берген экен.

Элдик сюжеттерге кыргыз акындары профессионал адабиятыбыз көз жарган мезгилден тарта эле кайрылышкан. Отузунчу жылдарда алардын негизинде көптөгөн чыгармалар жазылды. Алсак, «Күүнүн сыры», «Даат», «Акылмандын жообу», «Индус жомогу» /А.Токомбаев/, «Ачкөз ата» /Т.Сыдыкбеков/, «Айчүрөк» / Ж.Бөкөн-баев/ жана башкалар. Айта турган нерсе, акын, жазуучуларыбыз элдик башатка кайрылганда алар колго урунгандын баарын эле ала беришкен эмес. Мында байыртан жашап келген проблемалар бүгүнкү күндүн таламдарына баш ийдирилди. Ал жылдарда /30-жылдарда – М.С./ бийик талапка жооп берген чыгармалар сейрегирээк кездешкен. Мисалы, А.Токомбаевдин романтикалык аңгемелери, үч автор жазган «Айчүрөк» операсынын либреттосу, К.Эшмам-бетовдун «Саринжи Бөкөй» пьесасы, Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте» чакан поэмасы окурмандар жана көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынган. Айрым жазуучулар өздөрү жазган чыгармаларынын мурунку вариантына канааттанбай, кайрадан жаңы варианттарын жазышкан. Мисалы, «Ач-көз ата», «Толубай сынчы» поэмаларынын экиден варианттары бар. А.Осмоновдун легендарлуу сынчы Толубай жөнүндөгү поэмасынын биринчи варианты элдик материалдын сюжетин жөн эле ыр менен кайра айтып берүү болуп калган. Ал эми «иштеп чыгуу» деген бул бөлөк түшүнүк. Анын «Толубай сынчы» поэмасынын экинчи вариантын

АДАБИЯТ ТААНУУ ЖАНА
ЖУРНАЛИСТИКА МАСЕЛЕЛЕРИ

мына ошол «кайра иштөө» деген жобого келерлигин көрөбүз. Бул эмнеден байкалат. Ал уламышты идеялык жактан байытуу, карама-каршы таптардын өкүлдөрүнүн контрасттык даана образдарын түзүү, тилинин тактыгы, элестүүлүгү боюнча акын экинчи вариантта абдан кубанарлык ийгиликтерге жетишкен.

А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасынын негизин фольклордук реализмдин эстетикасы түзөрүндө шек жок. Бул туурасында К.Асаналиев фольклордук чыгарма-лардагы көркөм эстетика менен профессионалдык адабияттын эстетикасы менен болгон карым-катнаш туурасында: “Ошол эле фольклордун ширесинен жаралган өңдөнүп көрүнгөн чыгарманын өзүнчө бөтөнчө бир жарандык телчигүү процесси жатканын, жаңы сапаттык өбөлгөлөрдүн болбой койбой тургандыгын белгилей турган айрым бир пикирлерди айта кеткибиз келет. Ал эми А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасы да бир нече вариантта. Тактап айтканда, үч вариантта жарык көрдү. Жогоруда айтылгандай, бул чыгарма фольклордун таасири менен жазылганын билебиз. Бирок көпчүлүк авторлор фольклорду орду менен пайдалана албай, аны бүкүлү бойдон көчүрүп келгендиктен, автордук чыгарманын түзүлүшүнө коошпой чайналган учурлары көп кездешет. Бул, бир четинен, сөзсүз болбой койбой турган көрүнүш болсо, экинчиден, сүрөткердин таланты менен чыгармачылык изденүүсүнөн келип чыгуучу натыйжа болмокчу. А.Токомбаевди жомоктук сюжеттер кызыктырып келгени жөнөкөй гана тышкы көрүнүш болгон эмес. Анткени А.Токомбаев фольклорду угуп эле каныкпастан, андан үйрөнүп, үлгү гана албастан, өзү да кошо аралашып, «Семетей», «Кожожаш», «Курманбек» сыяктуу элдик эпосторду жатка айтканы буга күбө.

Белгилүү бир адабий фактынын чыгармачылык тарыхын иликтөө кыргыз адабиятынын тарыхында али кең өрүш ала элек, методологиясы жетилбеген салаа экени маалым. Бул иретте академик З.Ахметовдун «Абай жолу» эпопеясына байланыштуу айткан: “...Совершенно очевидно, что знал текст романа лишь по окончательной редакции трудно, сколько-нибудь полно и отчетливо представить масштабы художественного поиска писателя» деген сөзүн келтирсек болот. Чыгарманын текстинин эволюциясын изилдөө кандай гана формада болбосун, дайыма кызыктуу жана жемиштүү. Ал идеялык замыселдин жетилиши образдардын мүнөзүнүн өнүгүшү кандай жүргөндүгүн зерттөөгө жардамдашат жана жазуучунун чыгармачылык лабораториясынын сырларын ачууга көмөктөшөт.

Салыштырма текстологиялык методго негизделген биздин изилдөөбүз А.Токомбаевдин «Таалай издеген индус» поэмасынын эки редакциясы /1947,1953/ тууралуу болмокчу. Мында кеп ушул эки редакциянын өз ара айырма-чылыктары боюнча жүрөт. Тексттерди салыштыруунун жүрүшүндө төмөнкүдөй маселерди чечип алышыбыз зарыл:

а) жазуучунун чыгармачылык оюнун (замысел) эволюциясынын этаптары жана аларды ишке ашыруунун жолдору кандай болгон? /Бул суроонун жообу бизге чыгарманын идеялык-тематикалык багытынын калыптанышы, сүрөткердин көркөм чеберчилиги менен эстетикалык идеалынын өркүндөшү кандай калыпта жүргөнүн көрсөтөөр эле.

б) жазуучу каармандарынын образдарын кайсы жолдор менен жетилтүүгө аракеттенген?

в) поэманын көркөм формасын өркүндөтүү үчүн А.Токомбаев кандай иш-чараларды көргөн, көркөм сөз каражаттарын канчалык колдонгон?

Изилдөө процессинин жүрүшүндө биз көркөм чыгармачылыктын ушундай теориялык жана практикалык суроо-лоруна жооп издеп, кыргыз профессионалдык поэзиясынын чыгаан чеберлеринин бири А.Токомбаевдин чыгармачылык лабораториясынын кээ бир негизги өзгөчөлүктөрүн ачууга аракеттенмекчибиз.

АДАБИЯТ ТААНУУ ЖАНА
ЖУРНАЛИСТИКА МАСЕЛЕЛЕРИ

Ар бир жазуучунун чыгармачылык процесси анын көркөм ойлоношунун жеке өзгөчөлүктөрүнө жараша өтөт. Демек, тексттердин «стабилдүүлүгү», «алардын ар кандай коомдук абалдардан же автордун эволюциясынан да «бузулбастыгы», «өзгөрбөстүгү» тура-луу маселе – негизинен, индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Буга байланыштуу, ар бир жазуучунун чыгармачылыгындагы текстологиялык маселелерди эң универсалдуу методикалык кеп-кеңештер бир болсо да жекелик проблема катары чечүү талап кылынат.

Кээ бир чыгармалар жарык көргөндөн кийин да кайра иштелип, ушундай түрүндө жыйнактарга киргизилип, же өз алдынча китеп болуп чыкса, автордун текстке мындай мамилеси чыгармачылык процесстин уландысы катары эсептеле берет. «Автордун бир нече жылдан кийин өзүнүн чыгармасына кайра кайрылуусу, - деп белгилейт орус академиги Д.Лихачев, - көп учурда жазуучунун өзгөргөн көркөм түшүнүктөрүнө карата чыгармасына ыңгайлаштыруу».

Буга 1930-50-жылдардагы совет адабиятында адаттагы көрүнүш болгон чыгармаларды кайра оңдоп чыгуунун көптөгөн мисалдарын келтирсек жетиштүү. Алсак, Ф.Гладковдун «Цемент» романынын отуздан ашуун оңдоолору бар, анын улам бир жаңы жарык көрүшү мурунку басылмаларынан бир топ тексттик айырмачылыктары менен чыгып турган. Белгилүү мезгил өткөндөн кийин өз чыгармаларын Л.Леонов, В.Иванов, А.Фадеев, В.Вишневский, М.Шолохов, С.Муканов, С.Айни өңдүү советтик жазуучулар да кайрадан иштеп чыгып, окурмандарга тартуулашкан. Ушул маселе кыргыз жазма адабиятынан да кайып өткөн эмес. Анда 30-жылдары жазылып, элге кеңири белгилүү болуп калган чыгармалар 1940-50-жылдары кайра оңдолуп, идеялык-көркөмдүк жактан кайрадан толукталып, өзгөргөн учурлар да кездешет. Мисалы, А.Осмоновдун «Толубай сынчы», А.Токомбаевдин «Какшаалдан кат», К.Маликовдун «Балбай» поэмалары, К.Жантөшевдин «Каныбек», Т.Сыдык-бековдун «Кең-Суу» романдары кайра иштелип чыккандыгы белгилүү. Ошентип, жаңы мезгилдин жаңы чыгармалары пайда болгон, алардын эски варианттары адабий колдонуудан алынып салынган. Жаңырган чыгармалардын кээ бирлеринин ийгиликтүү чыкканын айта кетишибиз керек. Алсак, Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» рома-нынын биринчи редакциясы көркөмдүк жагынан начарыраак болуп калганы маалым. Анын 1955-жана 58-жылдары «Тоо арасында» деген ат менен жарык көргөн 1-2-китебинин жаңы редакциясы окурмандар тарабынан жаңы оригиналдуу чыгарма катары жылуу кабыл алынган, ал эми чыгарманын биринчи редакциясы атайын адистердин гана кызыгуусун туудурган адабий-тарыхый факт болуп калды.

А.Токомбаевдин поэтикалык чыгармаларындагы өзгөрүүлөр өзгөчө көңүл бурууну жана ар тараптан изилдөөнү талап кылат. Анткени аларды эч качан доордон тышкары караштырууга болбойт. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө бир маселени докумен-талдуу аргументтер менен чечмелөөгө аракеттендик. Анда тексттерди өзгөртүүлөргө себеп болгон шарттарды карап, оңдоолордун мүнөздүү көрүнүштөрүнүн маңызын ачып, алардын поэманын идеялык-көркөмдүк деңгээлине тийгизген оң, терс таасирин иликтедик.

Ар бир калемгердин көркөм мурастарынын тагдыры ар башкача чечилет. Мында негизги ролду болочок жазуучунун таланты, төрөлгөн жана калыптанган коомдук-саясий шарттар жана чөйрө, ошол өлкөнүн коомдук-саясий, социалдык-тарыхый, маданий турмушу, окурмандар менен болгон байланыш жана башка факторлор ойнойт. Ошондуктан калемгердин чыгармачылык индивидуалдуулугун жана анын инсандык психологиясын ал жашаган коомдун психологиясынын карым-катышында изилдегенде гана эмне үчүн автор белгилүү бир мезгил өткөндөн кийин өз чыгармасын текстологиялык өзгөрүүлөргө дуушар кылып, ошол эле окурмандарга жаңыртылган, «жакшыртылган» түрдө тартуулаганга мажбур болушун түшүнүшөөр эле.

А.Токомбаевдин учкай гана изилденген чыгармаларынын катарына тартынбай эле «Таалай издеген индус» поэмасын кошсок болот. Буга чейин бул чыгарма жөнүндө адабиятчылар Т.Аскарров менен Р.Сыдыкова поэманын жалпы турпаты жөнүндө учкай сөз кылышкан. Ал эми чыгарманын варианттарын бүгүнкү күнгө чейин текстологиялык жактан салыштырып изилдеген изилдөө жок. Андыктан биздин изилдөөбүз бул багыттагы эң алгачкы жасалган кадам болуп калмакчы. А.Токомбаевдин аталган поэмасынын биринчи варианты жарык көргөн, кийин «Кандуу жылдар» романы сыяктуу эле катуу сынга дуушар болгон. Поэманын негизин жомоктук сюжет түзөт. Бирок автор индия элинин дал ушундай сюжеттеги жомогунан таасын пайдаланган деген пикирде эмеспиз, ал автордук вымысел болуусу же кандайдыр бир чыгыш жомокторунун

параграфы болушу да толук ыктымал. Анткени таалай издеген жомоктук сюжеттер арбын экени белгилүү.

Биздеги маалымат боюнча, аталган поэма Улуу Ата Мекендик согушка чейин эле 1939-жылы «Индуc жомогу» деген ат менен жарык көргөн. Тилекке каршы, бул варианты кандайдыр бир себептер менен сакталбай калган, андыктан аны менен таанышып чыгууга мүмкүн болгон жок. Ал эми катуу сынга дуушар болгон варианты 1947-жылы жазылып, ошол эле жылы эки басма табак көлөмүндө «Таалай издеген индуc» деген ат менен өзүнчө кичинекей китепче болуп басылып чыгат. Чыгарманын соңку варианты 1953-жылы оңдолуп, акындын 1972-жылы жарык көргөн тандалган чыгармаларынын шч томдугунун экинчи томундагы «Поэмалар менен дастандар» бөлүмүнө киргизилген.

1947-жылкы варианты жарык көргөндөн кийин бир-эки жыл ичинде басма сөз беттеринде поэма жөнүндөгү бир топ сын-пикирлер орун алган. Алардын ичинен «Мугалимдерге жардам» журналынын 1948-жылкы № 12-санына жарыяланган акын Т.Үмөталиевдин «Таалай издеген индуc» жөнүндө» деген сын макаласына атайын кеңири токтолууга тура келип турат. Себеби жарыяланган сын макалалардын ичинен поэма тууралуу өтө катуу сын айткан Т.Үмөталиевдин сын макаласы болуп эсептелет. Макаланын канчалык деңгээлде объективдүү жазылганын иликтөөгө аракеттенип көрөлү.

Жогоруда айтылган сын макаланын автору поэмага, негизинен, төмөнкүдөй үч чоң кине коёт:

- 1) поэманын уйкаштыгы начар;
- 2) мазмуну жагынан түшүнүксүз;
- 3) поэманын жанры анык эмес.

Поэманын уйкаштыгы тууралуу Т.Үмөталиев мындай деп жазат: «Поэманын уйкаштыгынын начар-дыгынан жана айрым сөздөрдүн орунсуз айтылып, орунсуз пайдалангандыгында» - деп, ал пикирин төмөнкүдөй мисалдар менен далилдейт: «Индуc кармап таягын

Шашкан кезде сыр чыкты.

Куткар мени, аягын,

Жардам - деген үн чыкты» – деген сабын текшерип көрөлү. «Чыкты», «чыкты» деген бир эле сөз, ошондуктан алар уйкаш боло алышпайт, алардын алдындагы сөздөр уйкашуулары керек. Экинчи жолдогу «чыкты»нын алдында «сыр», төртүнчү жолдогу «чыктынын» алдында «үн» деген сөздөр турушат. Ушул экөө ырдын уйкашын түзүш керек болчу. Бирок «сыр» деген сөз менен «үн» деген сөз эч качан уйкашып көргөн эмес. Демек, бул сапта «чыкты» деген бир гана сөз өзү менен өзү «уйкашып» турат. Бул, албетте, ырга окшобойт.

Жогоруда мисалга келтирилген төрт саптагы «сыр чыкты», «үн чыкты» деген сөздөрдү, биздин оюбузча, автор бири-бирине уйкаштык үчүн гана албастан, анын мазмунуна, маанисине да карап колдонгон. «Сыр чыкты» деген сөз индуc карыя өрттөнүп жаткан токойду көрүп, андан жардам сурап чакырган кимдир бирөөнүн үнү ага сырдуу туюлуп, аны куткаруу үчүн шашып калды деген ойду, маанини туюнтуп жатат. Кандай гана көркөм чыгарма болбосун, автор, биринчи кезекте, анын мазмунуна, маанисине карап, окурманга таасир бере ала турган көркөм сөз каражаттарын колдонууга аракеттенет. Поэманын уйкаштыгы жөнүндө Т.Аскарвдун: «А.Токомбаевдин поэзия-сына ойду билдирүүдөгү кыскалык, сөздү тандоодогу сарандык мүнөздүү. Бул «Индуc жөнүндөгү жомок», «Өз көзүм менен» поэмаларынан ачык байкалат. Анын ар бир ырынын саптарында терең мазмун, терең ойлор чебердик менен жыйынтыкталат да, ошол куплеттин же саптын чегинде тактык элестүүлүк менен окуучунун сезимине жеткирилет» - деген калыс пикирин келтирсек жетиштүү болот. Бул жерден Т.Үмөталиевдин эч негизсиз айтылган пикирине кошулууга болбойт.

1940-жылдардын аягында кыргыз адабиятындагы жүрүп турган вульгаризаторлук сындын айынан көптөгөн сынчылар акын-жазуучуларга өздөрүнүн көпчүлүк учурда субъективдүү ой-пикирлерин таңуу-лоого, айтылган ойду башкача кылып трактавалоого жана апыртууга аракеттенишкен. Т.Үмөталиевдин жого-руда айтылган сын макаласы да дал ушул жагдайда жазылганын танууга болбойт.

Адабияттар:

1. Древнекитайская философия. В 2х тт., т. I., - М., 1972. - С. 305.
2. Токомбаев А. Таалай издеген индус. – Фрунзе, 1947.
3. Токомбаев А. Тандалган чыгармаларынын 3 томдугу. II том., - Фрунзе, 1972.
4. Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык. – Бишкек, 1993, 16-бет.
5. Асаналиев К. Өрдөн өргө – Фрунзе, 1977, 148-бет.
6. Ахметов З. Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории его создания. – Алма-Ата, 1984, 37-б.
7. Лихачев Д. Текстология. -Л., 1983, 583 б.
8. Үмөталиев Т. Таалай издеген индус// Мугалимдерге жардам. - 1948, № 12.
9. Аскарров Т. Көркөм сөздүн чебери// Китепте: Поэтикалык ой жана чеберчилик. – Фрунзе, 1967.